

Makalenin Geliş Tarihi: 06.01.2021

1. Hakemin Rapor Tarihi: 18.01.2021

2. Hakemin Rapor Tarihi: 16.01.2021

Kabul Tarihi: 26.01.2021

GAZZÂLÎ'NİN İMAN-AMEL ANLAYIŞI (Araştırma Makalesi)

Sayın DALKIRAN (*)

Deniz BAYKAN (**)

Öz

İnanma ihtiyacı, şüphesiz insanın en doğal özelliklerinden biridir. İman olgusu dinin merkezinde yer alan bir kavram olması sebebiyle hemen hemen her dönemde insanların yaşam biçime, düşünce ve davranışlarına yön vermiştir. İmanın varlığı veya yokluğu bütün bir hayatı etkiler. İman, insanın iç dünyasını imar eden en önemli sebeplerinden biri olduğundan dolayı, bedendeki ruh gibidir. Bedende bulunan ruh ne kadar gerekli ve önemli ise, kalp için iman o kadar önemlidir. Nitekim kalbi süsleyen, onu et parçası olmaktan çıkaran imandır. İman ile süslenmemiş bir kalp et parçası olmaktan öteye gide-memektedir. İnsanın birinci vazifesi iman bilincine sahip olmak ve bu imanun gerektirdiği şekilde yaşamaktır. Gazzâlî'ye göre amel, bir eylem olduğundan teorik bilginin pratik bilgiye aktarılması sonucu ortaya çıkan bir yaşam tarzıdır. İman esas olandır fakat tek başına yeterli değildir. İman ve amel birbirini tamamlayan iki önemli unsurdur. İman beden ise amel o bedende ruh misalidir. Nasıl ki biri diğeri olmadan bir kıymet ve anlamı yoksa amelsiz imanda ruhsuz bir ceset gibidir. Çalışmada Gazzâlî açısından iman kavramına ve iman çeşitlerine, Gazzâlî'de amel kavramına, amelin niyet ve ihlas açısından nasıl anlaşılması gerektiğine değinerek iman-amel ilişkisinin söylem ve eylem arasında kurmuş olduğu ilişki bağlamında Gazzâlî'nin görüşlerine yer verilmiştir. Bu bağlamda imanın insanda oluşumu, imana bağlı bir eylem olarak ortaya çıkan amelin insan da nasıl şekillendiği gibi iman-amel ilişkisini ilgilendiren hususlar, Gazzâlî'nin düşünceleri ekseninde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Gazzâlî, İman, Amel, Tahkik, İhlâs.

*) Prof. Dr., Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Kelâm ve İslam Mezhepleri Ana Bilim Dalı (e-posta: sayin.dalkiran@usak.edu.tr). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6247-8187>

**) Yüksek Lisans Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Kelâm ve İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı, (e-posta: dnzbykn1992@gmail.com) ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4834-4593>

Al-Ghazali's Opinion of Faith and Action

Abstract

The need to believe is undoubtedly one of the most natural characteristics of human beings. Since belief is a concept at the center of religion, it has guided people's lifestyles, thoughts and behaviors in almost every period. The presence or absence of belief in humans affects the whole life. Faith is one of the most important motives that improve the inner world of people. Therefore, faith is like (or similar to) the soul in the body. Faith is as important to the heart as the soul in the body is necessary and important. Indeed, it is faith that decorates the heart and removes it from being a piece of meat. A heart that is not embellished with faith cannot go beyond just being a piece of meat. The first duty of human beings is to have the consciousness of faith and to live as required by this faith. According to the great scholar Imam al-Ghazali, deed is an act. To put it more precisely, it is a lifestyle that emerges as a result of transferring theoretical knowledge to practical knowledge. Faith is essential, but it alone is not enough. Faith and deed are two important elements that complement each other. If faith is body, deeds are like spirit in that body. Just as one has no value and meaning without the other, faith without deeds is like a corpse without soul. In the article, we have included the views of al-Ghazali in the context of the relationship that belief-deed establishes between discourse and action, by mentioning the concept of faith and the types of faith in al-Ghazali, the concept of deeds in al-Ghazali, how deeds should be understood in terms of intention and sincerity. In the article, we also discussed the issues related to the relationship between faith and deeds, such as the formation of faith in human beings, and how deeds that emerge as an act dependent on faith are shaped in the context of al-Ghazali's thoughts.

Keywords: Ghazali, Faith, Deed, Absolute, Ihlâs (Faithfulness).

Giriş

İnsan doğasında var olan özelliklerden biri de imandır. Varlık, eğer beş duyu alanının içerisinde ise bununla ilgili yargılar, bilgiye; beş duyu alanının dışında ise inanca dayanır. İman konuları, bilgi kadar somut olmadığı için toplumdan topluma farklılık gösterebilir. Buna rağmen iman bireylerin düşünce, fikir, davranış ve yaşam tarzlarına yön vermektedir.¹ İmanın etki alanının bu kadar geniş olması, onun hayatımızın merkezinde yer almasındandır.

Ameller bir yandan müminin kalbindeki imanın mevcudiyetinde hayat bulurken, diğer yandan kalpteki imanı takviye edip kuvvetlendiren, geliştiren derinleştiren bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. Nitekim gökte ve yerde bulunan her şey, insan denilen varlığın hizmetine sunulmuştur: “Gökleri ve yeri yaratan, gökten su indirip onunla size rızık olarak türlü türlü ürünler çıkaran Allah'tır. İzni ile denizde yüzüp gitmeleri için gemileri

1) Baktır, Mehmet, “İmanın Temellendirilmesi”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sivas, 2002, C. 6, S. 2, s. 127.

emrinize veren, nehirleri sizin için faydalı olacak şekilde yaratan O'dur. Düzenli seyrederen güneşi ve ayı sizin için yararlı kılan, gece ile gündüzü faydalanacağınız biçimde yaratan O'dur."²

İnsanın sahip olduğu nimetlerden dolayı sorumlu olacağı, Kur'an'da şu şekilde dile getirilir: "*Nihayet o gün nimetlerden elbette sorguya çekileceksiniz.*"³ Bu bağlamda Allah, insanların yaratılış gayesine uygun olarak yaşaması konusunda onlara şöyle seslenir: "*Ben cinleri ve insanları, sadece, bana kulluk etsinler diye yarattım.*"⁴ Bu ve benzeri âyetlerin dışında pek çok âyette bu dünya hayatında insanların hangisinin daha güzel amel edeceğini belirlemek ve bu imtihan sürecinde kimlerin daha güzel davranış sergileyeceğini tespit edileceği bildirilmiştir.⁵

İman ve amel birbirini tamamlayan iki önemli unsurdur. İman ateşe, ameller ise onu koruyan bir fanusa benzetilebilir. Yerine getirilen her iyi amel, fanusun içindeki alevi sönmekten koruyup, devam etmesine imkân sağladığı gibi imanı kuvvetlendirir, kötü ameller ise onu rüzgârın esintisi karşısında korumasız bırakır. Buna göre iman edilerek yerine getirilen her amelin, imanın güçlenmesine bir katkı sağladığı görülmektedir.⁶

Çalışmada, itikadi açıdan Ebu'l-Hasan İsmail el-Eş'arî'nin (ö. 324/936) görüş ve düşüncelerini benimsemiş olan Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) iman ve amelle alakalı görüşlerine yer vereceğiz. Gazzâlî'nin kelâm, felsefe, Bâtînlilik ve tasavvufu ilgili eserleri bulunmaktadır. Biz ise iman ve amel konusu ile ilgili görüşlerini kelimeler ve tasavvufu ilişkin eserlerine dayanarak tespit edeceğiz.

Araştırma Etiği

Bu çalışmada araştırma ve yayın etiğine uygun hareket edilmiştir. Alıntılar bilimsel kurallara uygun yapılmıştır. Çalışmada yararlanılan kaynaklar MLA stili ile ve kaynakça da usulüne uygun olarak eksiksiz ifade edilmiştir.

1. Kavram Analizi

İman kelimesi; "e-m-n" kökünden türemiştir. Sözlükte "huzur ve güven içerisinde olmak, korkunun bertaraf olması" manasına gelmektedir.⁷ İstilahta ise "güven duygusu içerisinde tasdik etmek ve inanmak" anlamındadır. İman, "a-k-d" kökünden türeyen iti-

2) 14/İbrahim/32-33.

3) 102/Tekâsür/ 8.

4) 51/Zâriyât/56.

5) 67/Mülk/2.

6) Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yay., İstanbul, 2013, s. 148. İmanla ilgili ayrıca bkz. Ramazan, Biçer, "*İmanın Bilişsel Yapısının Ana Dinamikleri ve Etikeleri*", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:8 Sayı: 18 (Kış 2004).

7) Râgıp el-İsfahanî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halil İtani, Beyrût, 2010, s. 35.

kad ile aynı manada kullanılmaktadır. İtikadda “sağlamlaştırmak, kesin bir şekilde karar vermek, tasdik etmek” anlamına gelir.⁸ Ehl-i sünnet kelâmcılarına göre imanda asıl olan kalbin tasdikidir. Fakat tasdikın meydana gelmesi için haber ya da haber verenin doğruluğunu önceden kabul etmek gerekir. Neye, niçin ve nasıl inanıldığıının bilinmesi açısından imanın meydana gelmesin de bilginin önemli olması ile bilinen bir şeyin imana dönüşebilmesi için kalp ve his yoluyla birlikte benimsenmesi gerekir.⁹

Gazzâlî’ye göre imanın ıstılah anlamı, kelime-i tevhîdi dil ile ikrar, kalp ile zerre şüpheye yer kalmayacak şekilde tasdik etmektir.¹⁰ Mü’minin bu şekilde inanması, Hz. Peygamber’in inanç açısından vermiş olduğu haberlerin hak olduğuna, bu haberlerin şüpheden uzak bulunduğuna, bu konuda ne söylemişse doğru söylediğine tam ve eksiksiz bir şekilde kabul edip tasdik etmesidir.¹¹ Onun iman konusundaki görüşlerini şöyle açıklamak mümkündür:

İman, lügatte “tasdik etmek” demektir. Nitekim âyette Hz. Yusuf kıssasında: “*Sen bizi tasdik edici olmadın. Yani sen bize inanmazsın.*”¹² buyrulmuştur. İmanda Gazzâlî’ye göre tasdikın özel bir yeri vardır. Şüphesiz imanın mahalli kalptir, dil ise onun tercümanıdır. Umumiyetle teslim, yürekte, dil ve tüm organlarda bulunur. Kalp ile meydana gelen her tasdik aynı şekilde inkâr ve itirazı atarak teslim olmaktır. Lisan ile ikrar, organlarla itâat de bu şekildedir.¹³ Buradan hareketle imanın ilk otağı kalp olmaktadır. Daha sonra dile ve diğer azalara sirayet etmektedir. Nitekim iman yapısı itibariyle aktif ve harekete geçirici bir unsurdur. İmanın ilk başta kalp otağında mayalanması daha sonra diğer azaları etkisi altına alması aslında insan vücudundaki kalbin sadece bir et parçası olmadığıının en önemli delilidir.

Gazzâlî, “Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslam’a açar.” âyetine dayanarak imanı “Allah’ın kalbe akıtmış olduğu bir nur hüzmesidir.”¹⁴ şeklinde tarif eder. Bu nur bazen derûnî bir delil ile insanın içine doğar ve anlatılamaz. Bazı zamanlarda ise bu nur, uykuda iken rüya vasıtasıyla kişinin içine doğarken, bazen de Allah dostu olan biriyle sohbet edilirken, sohbet esnasında o adamın hali müşâhede edilerek onun nurundan etkilenilir. Bazı zaman ise iman, bir hâl karinesiyle meydana gelir.¹⁵ Bu yaklaşım,

8) İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, thk. Yusuf Bikai, İbrahim Şemseddin, Nadal Ali, Beyrût, 2005, C. 2, s. 2698-2700.

9) Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, C. 22, s. 212-213.

10) Gazzâlî, *Kimyây-ı Saâdet*, Çev. Ali Arslan, İstanbul 1992, s. 88.

11) Gazzâlî, *İlcâmü’l-Avam an İlmi’l-Kelam*, Çev. Sabit Ünal, İzmir 1987, s. 24.

12) 12/Yusuf/17.

13) Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, Çev. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul 2017, C.1, s. 299-300.

14) 6/En’âm/125; Gazzâlî, *el-Munkizü Mine’-d Dalâl ve Tasavvufl İncelemeler*, Çev. Salih Uçan, İstanbul 2014, s. 98.

15) Gazzâlî, *Faylasü’t Tefrika Beyne’l İslam ve’z-Zendeka*, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 2013, s. 56.

Gazzâlî'nin iman kavramını bir kısım çalışmalarında tasavvufi bir bakış açısıyla ele alıp yorumladığını göstermektedir.

Çağdaş bazı araştırmacılara göre iman, yalnızca teorik açıdan tasdiki olan bir bilgi değil, onu aşan, içerisinde samimi bir teslimiyet ve benimsemeyi de kapsayan bilişsel ve varoluşsal boyutları olan bir gerçekliktir.¹⁶ En geniş anlamıyla iman etme konusunda süje veya özne olan insan, işiten, düşünen, bilen ve iradeli olma yönüyle etkin olan insandır. O, inanma ve bilme amacıyla nesne/objeye yönelir. Objeye ise şuurlu olanın kendisine yöneldiği, düşünülen ve hayal edilebilen ideal şey olabildiği gibi, şuurdan bağımsız dış dünyanın bir parçası da olabilir. Süje ve obje arasındaki iman ilişkisinin de bilinç, duygu, irade ve potansiyel halinde fiil bulunur. Buradan hareketle süje objeyi tanıma adına bilgilerini genişletip daha fazla etkin olabilir. Buna göre süje, obje ile ilgili ne kadar çok şey bilip, genişletir ve içselleştirirse o nispette, objeyi kendine göre kurma ve kendisini de ona göre değiştirme imkânını bulur. Nitekim dini bilgisi derin olan kişilerin iman ve bilgisi az olanlara oranla farklılık gösterdiği gibi, inanç önermeleri üzerindeki etkinlik ve yorumları da kuvvetli olacaktır.¹⁷

Dini yaşantımızın merkezinde yer alan ve hayatımızın tüm alanlarına anlam ve kıymet kazandıran iman, insanın maddi ve manevi varlığı içerisinde birçok melekесinin dâhil olduğu bir bütünün eseri olup insanı çok yönlü olarak kuşatan bir yapıya sahiptir. İnanmış birinin tüm duygu, düşünce ve eylemleri inancına göre şekillenmesi gerekmektedir.¹⁸ İnsanın söylem ve eylemlerin de herhangi bir çelişki meydana geldiğinde fitratı gereği ruh dünyasında problemler baş gösterir.

Gazzâlî, imanın kat'î tasdikten ibaret olduğunu, bunun da altı derecesi olduğunu şöyle sıralar:

a) Tasdikın en yüksek mertebesi, iman ile ilgili en sağlam delilleri elde edip bu delilleri derinlemesine bir inceleme sonucunda hiçbir şüphe ve tereddüde mahal vermeyecek şekilde hâsıl olmasıdır.

b) Kelam ilmindeki bir takım takdiri delillerin, bazı insanlar için aksine imkân verdirmeyen şekilde kat'î bir tasdik meydana getirmesidir.

c) Hitâbet delilleridir ki, toplum hayatında meydana gelen münazara ve konuşmalar da ileri sürülen deliller ve ispatlardan husule gelir ki fikri açık ve ileri anlayışlı kimselere faydalıdır.

d) Sem'î delillerdir ki, sadece halkın övgü ve senasını üzerinde toplamış, dürüstlüğüne inandığı kişilerden işittikleri ile meydana gelen tasdik çeşididir.

16) Esen, Muammer, "İman Kavramı Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 2008, C. 49, S. 1, s. 81.

17) Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açından İman*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 2016, s. 22-28.

18) Ögük, Emine, "İmanda Etkin Olan Temel Unsurlar: Akıl, Kalp ve Beden", *Kelâm Araştırmaları*, 2014, C. 12, S. 1, s. 182-183.

e) İhtimal ve karinelere dayanan tasdiktir ki, kişi bir şeyi duyduğunda ve ona işaret eden karine ve işaret bulunduğu zaman, o haberin doğruluğuna kalbin meyletmesinden meydana gelen bir tasdiktir.

f) Nihai mertebe ise, kişi fitratına uygun bir söz veya haber duyduğu vakit hemen o haberi doğrular. Dayandığı şey ise, sadece hoşuna gitmesi ve işine gelmiş olmasındandır. Bu tasdiklerin en zayıfı ve derecelerin en aşağısıdır.¹⁹

İman, kalbin tasdikinden ibarettir. Gazzâlî, her ne kadar eserlerinin bir kısmında “iman kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve azalarla amel etmektir” demiş olsa da onun genel kanaati amelin imandan ayrı bir cüz olduğudur. Onun kalben tasdik, dille ikrar ve azalarla amelden söz edişinin nedeni imanın tam anlamıyla kemale ulaşamayacak oluşundandır. Bu noktadan bakıldığında onun diğer Ehl-i Sünnet âlimlerinden ayrıldığı ve aynı şeyleri ifade ettiği görülür.

2. Taklidi İman

Taklit “k-l-d” kökünden türemiş bir kelimedir. Sözlükte, kılıç kuşanmak, havuzda su toplamak, bir şeyi başka bir şeyin üzerine eğmek, bükmek, hayvanın boynuna yular takmak veya insan boynuna kolye takmak gibi manalara gelmektedir.²⁰ İstilah anlamı ise başka bir kimsenin dediği söz veya hareketin gerçekliği üzerine düşünmeden, bir delil olmadan inanıp takip etmektir. Böylelikle tâbî olan kişi başka birinin davranışını kolye gibi boynuna takmış olur.²¹ Aslında taklit dogmatik eylemlerin zafiyeti şeklinde ifade edilebilir. Nitekim bu anlayış, tahkiki imanın zıddıdır. Mukallid ise başkasını taklit eden kimseye denir. Taklit, kavram olarak ayetlerde kullanılmamakla birlikte, Kur’an’da on bir yerde tutum olarak zikredilmiştir.²²

Gazzâlî’ye göre taklidi iman, bir başkasının inancına delilsiz uymaya ya da aklî delil aramadan başkasının inancını kabul edip, şüphe etmeksizin tasdik etmektir. Mukallit yani taklit eden kimse, taklidin ne olduğunu bilmediği gibi, kendisinin taklitçi olduğunu da bilmez. Ayrıca kendisinin haklı ve inancında isabet ettiğini düşünerek inancının doğruluğundan kesinlikle şüphe etmez.²³ Mukallid bu konularda, düşmanının yanlış ve bâtıl olan şeylere inandığına, kendinin ise hakk olana inanmış bulunduğu kat’i derecede inandığı için kendisini onunla karşılaştırır. Bu karşılaştırma sonrasında aralarındaki farkı tespit etmeye gerek görmez.²⁴ Çünkü o doğru ve hak bildiği bir şeyin suretinin gönlüne nakşoldu-

19) Gazzâlî, *İlcâmü'l-Avam*, s. 118-123.

20) İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 2, s. 3298-3299; İsfahanî, *el-Müfredât*, s. 412.

21) Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rîfât*, Beyrût, 1983, s. 64.

22) Ünverdi, Mustafa, “Klasik İslam Geleneğinde Taklidi İmanın Değeri”, *Kelâm Araştırmaları*, 2012, C. 10, S. 1, s. 230.

23) Gazzâlî, *İlcâmü'l-Avam*, s. 128.

24) Gazzâlî, *İlcâmü'l-Avam*, s. 129.

ğuna inanmaktadır. Bu nedenle de o kişi, kendisine menfaat verecek hiçbir sebebe bakma gereği duymaz ve bu inancın delillerini düşünmez. Ayrıca “bu delil hakiki mi, şekli mi; kendisine kanaat veren bir şeyin ya da şahsına inanılan zâtın tesiri mi ya da körü körüne bir taklidin neticesi mi” gibi sorular o kişilerin aklına gelmez.²⁵

Gazzâlî taklidi imanı şöyle örneklendirmektedir: Yahudi, Mecusi ve Müslüman çocukları babalarının inançları üzeredir. Hepsinin de hak ve bâtil olan şey hakkındaki inanışları kesinlik ifade eder. Bunlar asla inandıklarından vazgeçmezler. Çünkü çocuklukta öğrenilen şeyler taş üstüne kazılan yazı gibidir. Bu durum, Müslümanların hizmetinde bulunan köle ve cariyelerin bir süre birlikte yaşadıkdan sonra İslâm dinini benimsemelerine benzer. Çünkü insan taklit ve teşbihe meyilli bir yapıdadır.²⁶ Gazzâlî bu düşüncesini muhtemelen şu hadise dayandırmıştır: “Her doğan, İslâm fıtratı üzerine doğar. Sonra, anne-babası onu Hristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar.”²⁷ İlgili hadîs-i şeriften taklidin bir realite olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Şüphesiz taklidi imanın sahih ve geçerli olup olmadığına ilişkin tartışmalar Kelâm ilminde tartışılan konular arasında yer alır. Gazzâlî, taklidi imanın zaaf noktalarını açıklamakla birlikte ona göre bu iman türü sahih ve geçerlidir. Çünkü Hz. Peygamber, putperest kavmini, iman etmeye davet ettiğinde, önce onlardan tasdik etmelerini istemiştir. Arap bedevilerinin tasdik, araştırma ve delillere değil, doğru olana itaat etmeye ve hakikati kabullenmeye, gönüllere işleyen doğuş ve karinelerle yetinilmiştir. İşte bu kimseler gerçek anlamda mümin idiler.²⁸ Buradan hareketle Hz. Peygamber’in ashabını en başta istidlali bilgi ile değil de onları sadece tasdik ile sorumlu tutmuş olması, taklidi imanı İslâm âlimleri yeterli görmemiş olsa da, Hz. Peygamber’in bu uygulaması sebebiyle taklidi imanı sahih ve geçerli kabul etmişlerdir.

Gazzâlî’ye göre, itikadi konularda kesinlikle uyulması gereken husus, “orta yolun” benimsenmesidir. Bu nedenle, Gazzâlî sadece taklidi imanı ön plana çıkarmamış, tahkiki imana da vurgu yaparak taklidi imanın yetersizliğini “Sadece nakil ile haberi taklit etmekle yetinen ve tefekkür ile araştırma yöntemlerini hiçe sayan kişi, dosdoğru yolu nasıl bulabilir?”²⁹ diyerek kişinin taklidi iman ile yetinmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Muhtemelen Gazzâlî kişiye başlarda taklidi iman yeterli olurken, insanın hayatının ilerleyen zamanlarında zihnin ve bedeninin de olgunlaşması ile artık taklidi imanın ruhen, zihnen ve düşünce olarak insanı besleyemeyeceğini ifade etmeye çalışmıştır. Nitekim insan yapısı itibarıyla her daim bir değişim ve dönüşüm içerisindedir. Bu nedenle insanın ruh, akıl ve fikir dünyasının doyması ancak tefekkür ve istidlali bilgi ile mümkün olmaktadır. İnsanı kâmil olma yolunda tahkiki iman bize bir hedef ve ufuk olarak gösterilmektedir.

25) Gazzâlî, *İlcâmü'l-Avam*, s. 126.

26) Gazzâlî, *İlcâmü'l-Avam*, s. 124-125.

27) Buhârî, Cenâiz 92; Tirmizî, Kader 5.

28) Gazzâlî, *el-İktisat fi'l-İtikad*, Çev. Hanifi Akın, İstanbul 2005, s. 41.

29) Gazzâlî, *el-İktisat fi'l-İtikad*, s. 31-32.

Gazzâlî'ye göre mukallid, meseleleri delille dayandırarak açıklama seviyesinde değildir. Böyle bir derecede olsaydı, başkalarını takip eden biri değil, başkalarının kendisini takip ettiği kimse olurdu; tâbi' değil metbû' olurdu. Böyle olmasına rağmen taklitçi delil getirmeye çalışırsa da abes ile iştigal etmiş olur. Bu kimse soğumuş demiri döven ya da çürümüş bir şeyi düzeltmeye çalışan kimse gibidir.³⁰ Gazzâlî, halkın zihnindeki soruları cevaplamak için olayları büyük bir dikkatle tetkik edip incelemesi gerektiğini vurgulamıştır. Bunu yapmayanların kendilerini taklit zincirleriyle bağladıklarını ve bu kişinin imanının taklitten ibaret olduğunu ifade eder. Hatta onların gözlerinin olduğu halde görmediklerini ve bu yüzden de zifiri karanlıkta kaldıklarını dile getirir.³¹ Taklit eden kişinin tıpkı zifiri karanlıkta kaldığına, aydınlığa ancak tefekkür ve araştırma ile ulaşacağına vurgu yapan Gazzâlî, bakmak ve görmek arasındaki ince çizgiye de dikkat çekmiştir.

Gazzâlî'ye göre, iman esaslarını tüm delilleri ile bilen bir âlimin, iman mertebesinin, delillerini bilmeyen bir mukallitten daha üstün olduğu inkâr edilemez. Ancak iman sahibi olmak açısından bir âlim nasıl ki mümin ise, mukallit de mümindir. Çünkü Gazzâlî'ye göre önemli olan, Allah'ın, delile dayalı iman teklif, etmesi değil, kullarını mutlak inanmak ile sorumlu tutmasıdır. Yoksa iman edileceklerin mahiyeti üzerinde tefekkür etmeyi, ispat delillerini bulmayı ve tahkikine girişmeyi, kısaca istidlali iman ile sorumlu tutmamıştır.³² Gazzâlî'nin ifadelerinden yola çıkarak şunu söyleyebiliriz: Taklidi iman da geçerli bir iman kabul edilmekle beraber asıl olan tahkiki imandır.

İslam inanç esaslarını delil ve hüccetler ile ispat etmek, Müslüman olan herkese farz-ı ayn değildir. Çünkü Hz. Muhammed, Arap halkına delil ve kelam ilmini öğrenmeyi, sorular sorup delillerini bulmayı emretmemiştir. Belki sadece tasdik ve itikatla yetinmiştir. Zira halkın derecesi de bundan öteye gidemez. Fakat bir kimse şüpheli sözler zikredip cahil olan kimseleri itikadından caydırmak istediği zaman, cahil olanın şüphesini ortadan kaldıracabilecek kadar kelâm ilmini bilen aynı zamanda delil sunabilen bazı kimselerin bulunması gerekmektedir.³³ Bu durumda imanla ilgili delil getirme işi farz-ı kifâye olmaktadır.

Gazzâlî, taklit yoluyla meydana gelen inancın sorgulanması gerektiğini, bu şekilde oluşan inancın sağlam zemine oturtulamadığını ve içselleştirilemediğini, bu imanın ilmî dayanaklarla yeniden gözden geçirilip sağlam bir zemine oturtulması gerektiğini yaşamış olduğu hayati ile ortaya koymuştur.

3. Tahkiki İman

“Hakk” kökünden türetilen tahkik kelimesi sözlükte gerekli olmak, uygun ve uyumlu olmak, emin olmak, doğru olmak, sorgulamak, düğümü sağlam atmak, kesinlik kazan-

30) Gazzâlî, *Faysalü'l-Tefrika*, s. 25.

31) Gazzâlî, *İman Kitabı*, Çev. Ayhan Ak, İstanbul 2014, s. 20.

32) Gazzâlî, *İlcâmü'l-Avam*, s. 127-128.

33) Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 88.

dırmak, sağlamlaştırmak, ciddi olmak, sadık ve layık olmak gibi anlamlarına gelmektedir.³⁴ Terim olarak tahkik, herhangi bir meseleyi mutlak anlamda delilleriyle ispat etmek anlamındadır.³⁵

Tahkiki iman delil, ispat, araştırma ve burhana dayanarak oluşan iman türüdür. Gazzâlî'ye göre imanın en üst seviyesidir. İmanını ilimle donatan kişi, hem imanın hem de ilmin tadına varabilir. Çünkü ilim imanın üstündedir, zevk de ilmin üstündedir. Zevk vicdan bulma, yaşama, ilimle kıyastır. İman ise sadece taklit ile kabul etmek, vicdan veya irfan sahiplerine hüsnü zan beslemektir.³⁶

Allah'ı bilme ve tanıma da imana giden yolda ilim başlı başına önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü imanı zevk derecesinde yaşama ilme bağlanmıştır. Nitekim Allah ayette “*Kulları içinden ancak bilenler, Allah'ın büyüklüğü karşısında heyecan duyarlar. Şüphesiz Allah üstündür. Çokça bağışlayıcıdır.*”³⁷ buyurarak ilmin iman için ne kadar gerekli olduğunu, Allah'tan hakkıyla korkanların âlimler olduğunu vurgulamıştır.

Tahkiki iman samimi, şuurlu, devamlı, şüpheden uzak ve tutarlıdır. Bu şekilde ki bir iman Allah'ı herkesin ve her şeyin üzerinde sevmeyi gerektirir.³⁸ Tahkiki iman, Allah'ı hayatımızın merkezine koyup, herkesin ve her şeyin geçici olduğunu hem iç dünyamız da hem de dış dünya da bizzat yaşama halidir.

Gazzâlî'ye göre inanların durumlarına göre imanın durumu değerlendirildiğinde üç mertebeden söz edilebilir.

a) Avam olanların imanı, sırf taklitten ibaret olan bir imandır. Güvenilir ve yalan söylemeyen bir insanın “Falan kimse evdedir” diye sana haber vermesine inandığın gibi. Bu iman avamın kurtuluşuna vesiledir. Fakat bunda hata olma ihtimali de bulunmaktadır. Yahudi ve Hristiyanların da atalarından duydukları ve gördükleriyle kalpleri mutmaindir. Ama bununla birlikte onların inançları yanlıştır.³⁹ Bu tabakadaki insanlar cevizin kabuğuyla yetinip cevizin özünü idrak edemeyenlerdir.⁴⁰ Yani sadece zâhir ile yetinip bâtına nüfuz edemeyenlerdir.

b) Kelâmcıların imanı, delil ile karışmış imandır. Bu iman seviye olarak avamın ilerisinde ama ona yakın bir seviyededir. Duvar arkasında olup içeride olan adamın sesini işitip sözünü duymak gibi. Böyle sesini işitip sözünü dinlediğin kişinin evin içinde olma-

34) İsfahanî, *el-Müfredât*, s. 132-133; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 1, s.889-890.

35) Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 53.

36) Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, Çev. Süleyman Ateş, İstanbul 2015, s. 68.

37) 35/Fâtır/28.

38) Ögük, Emine, “*İmanın Mahiyeti ve Tekâmül Evreleri*”, *İslami İlimler Dergisi*, 2013, C. 8, S. 2, s. 48.

39) Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 34-35.

40) Gazzâlî, *Mîzanü'l-Amel*, Çev. Remzi Barışık, Ankara 1970, s. 248.

sına inanman, adamın evde bulunmasını başka birinin sana haber vermesinden tabii ki daha kuvvetlidir. Bu inanç delil ile karışık olan bir imandır. Buna da hata karışma ihtimali vardır.⁴¹

c) Ariflerin imanı, yakîn nuru ile müşâhede edilen imandır. İçeri girip içeride kişinin kendisini görmendir. En güçlüsünün imanının bu olduğunda şüphe yoktur. Mukarrebın ve sıddık olan kimselerin imanı böyledir.⁴² Gazzâlî'ye göre marifet okuma ile elde edilebilecek bir şey değildir. Yani aslında Allah kelamının ne kastettiğini öğrenmekten çok, onun hakikatlerinin ne olduğunu tecrübe etmek asıl amaçtır.⁴³ Bu makamda ilim amel birliği sağlandığı için Allah ile hemhal olma ve ya sürekli bir şekilde onunla bulunma hali mevcuttur. Kalbindeki imanın azalara sirayet etmesi sonucu marifet halini yaşamasıdır. Sair insanlar imanı sadece dil ile söylerken bu makam ehli, imanı bütün azalarına söyletiren imanı bizzat yaşamışlardır.

Gazzâlî sebep, karine ve tecrübeleri imana ulaştırın yollar olarak saymakta, her şeyin bir sebebi olması fikrinden hareketle, Allah'ın var olduğu inancını vurgulamaktadır. Dünyadaki düzen ve ahenk gibi deliller insanı, bir yaratıcının varlığını kabule götürmektedir.⁴⁴ Her sanatın mutlaka bir sanatçısının olması gerektiği düşüncesi bunun en önemli delilidir. Zira dünyada olan her varlıkta Allah'ın sâni' isminin mührü bulunmaktadır.

Gazzâlî'nin kendisini imana ulaştırın başka bir delil de tecrübelerdir. Onun yapmış olduğu tecrübeleri üç bölüm şeklinde özetleyebiliriz:

- 1) Kitaplardan öğrendiği bilgiler. Bu bilgilerin kendisinde bıraktığı derin izler.
- 2) Gazzâlî'nin uyku halindeyken gördüğü rüyalar, bu rüyaların bazı olaylara uygun çıkması.
- 3) Gazzâlî, ibadet ve zikrin kişinin dini yaşamını etkilediğini anlamıştır. Gazzâlî'nin Bağdat'ta ulaştığı olduğu bu iman derecesi, âriflerin imanı kadar güçlü değildir. Belki Gazzâlî'nin imanı kelâmcıların imanı derecesindedir.⁴⁵ Mukallid seviyesinde olan imanı aklî ve naklî delillerle kuvvetli hale getirmek elzem bir iş olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü deliller, şüphe ve itirazlara karşı kişinin imanını muhafaza eder. Taklidi iman âlimler tarafından geçerli kabul edilmişse de, kul için tahkiki imana ulaşma bir hedef olarak gösterilmiş ve taklidi iman ile yetinilmemesi gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁶ Çünkü insan kendisine verilen akıl nimeti sayesinde diğer varlıkların sahip olduğu imandan daha

41) Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 34-35.

42) Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 35.

43) Burn, GERAL L., "Gazzâlî'nin Tasavvufi Hermenötiği", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Çev. Turan Koç, Ankara, 2000, C. 13, S. 3-4, s. 423.

44) Vural, Mehmet, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2004, s. 173.

45) Çubukçu, İbrahim Ağâh, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1989, s. 86.

46) Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu- Muhammed Aruçi, Ankara, 2013, s. 4.

farklı bir inanç ile donatılmıştır. Bu bağlamda akıl, sadece kendisiyle bilgiye ulaşılan bir araç değil, aynı zamanda insanların mükellef sayılması için de asli bir unsurdur.⁴⁷ Sonuçta Gazzâlî'nin bu anlatımından akıl melekesinin Allah'ı tanıma ve bilmenin yanında mükellef olma yolunu da bize açıkladığı anlaşılmaktadır. Bu mükellefiyet insan da bulunan istidatların inkişafı için kilit rol oynamaktadır.

4. Amel

Amel sözlükte, iş, mihnet, fiil, çaba, hareket ve aksiyon gibi manalara gelir.⁴⁸ Canlı ve cansız bütün varlıkların kasıtlı ve kasıtsız şekilde yaptıkları işlere fiil denildiği halde, canlıların yalnızca kasıtlı olarak yaptıkları işlere amel denir.⁴⁹ İstilahî olarak ise “canlı varlığın gayeli olarak yaptığı iş”⁵⁰ diye tarif edilmiştir.

Dinî literatürde amel kelimesi “emir, tavsiye veya yasaklara konu olan, sonunda ceza veya mükâfat bulunan tutum ve davranış” anlamını kazanmıştır.⁵¹ Bir fiil veya hareket, herhangi bir amaca yönelik değil ise, ona amel denmez. Canlıların belli bir amaca yönelik fiillerini ifade eden amel, fiilden daha özeldir. Nitekim fiil, hayvanlar ve cansız varlıklar için de kullanılırken, amelin bunlar için kullanıldığına az rastlanır. Amel, ‘değiştirme ve dönüştürme maksadına matuf sürekli bir çaba’ biçiminde de tanımlanabilmektedir.⁵² Amel imanın eyleme dönüşmüş biçimidir. Kalbin eylemi hükmünde olan imanın meyvesi cennet olduğunu şu âyet ifade etmektedir: “*İman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapanlara gelince, onlar için de konak olarak firdevs cennetleri vardır. Orada ebedî kalacaklardır. Oradan hiç ayrılmak istemezler.*”⁵³ İmanın gereği olarak iradeli her davranışın imanın korunması, sonrasında da kuvvetlenmesinde belirli bir katkısı mevcuttur. Kalpteki tasdikine amele dönüşmediği durumdaki bir iman, meyvesiz kalmış, dal ve budakları yok edilmiş bir ağaca benzetilmiştir. Ağaca benzetilen imanın yeşerip güzelleşmesi amel ile beslendiğinde mümkün olmaktadır.⁵⁴ Çünkü İslâm, yalnızca itikadi, nazarî ve vicdanî bir din değildir. İslâm aynı zamanda bir hayat dini olmasının yanında, inanılan ve tefekkür edilen güzel ve faydalı her eylemin uygulama sahasına konulmasını ısrarla ister.⁵⁵ İnançın hayatın her alanına etkisini esas alan İslâm, sinelerdeki imanın orada hapsedilmesini değil bizzat yaşam alanına aktarılmasını istemektedir.

47) Çağlayan, Harun, “*Bilgi Kaynağı Olarak Akıl*”, *Kelâm Araştırmaları*, 2011, C. 9, S. 1, s. 235-236. Ayrıca akıl ve bilgi için bkz. Ziya Erdiç, “*Sa’düddîn Teftâzânî’de Bilgi Teorisi*”. *Usul İslami Araştırmaları*, Haziran 2014.

48) İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 2, s. 2765.

49) İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 351.

50) Süleyman Uludağ, “*Amel*”, *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, C. 3, s. 13.

51) Uludağ, “*Amel*”, C. 3, s. 13.

52) Sülün, Murat, *Kur’ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 128.

53) 18/*Kehf*/107-108.

54) Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 148.

Gazzâlî'ye göre amel, aklın etkisi ve hükmü altında yerine getirilen, güzel ve salih davranışlardır.⁵⁶ Salih amel, insan fıtratının dinin, selim aklın iyi ve güzel gördüğü davranışlardır. İman edip iyi amel işleyenlerin imanları, sadece kalplerinde ve dillerinde kalmaz, tüm hislerine, akıllarına, kalplerine tesir ederek Allah'ın hükümlerine uygun davranışlarda bulunmalarını sağlar.⁵⁷ Bu düşünceden hareketle Gazzâlî iman edip hayatını salih amel ile süsleyenlerin kesin bir kurtuluşla müjdelendiğini, imandan yüz çeviren kişinin sonunun da, mutlak helak olduğunu söyler. Ona göre imana sahip olduğu halde, amellerin hayatında yer etmediği kişi, hiçbir zaman gerçek anlamda kurtuluş beklentisi içine girmemesi gerekir.⁵⁸ İman ve ameli mezceden mutlak kurtuluşa ve ilahi rahmete mazhar olur. Fakat bir kimse amel bakımından kusurlu ise kesin bir şekilde kurtuluşu umut etmemelidir.⁵⁹ Kalpteki iman nurunun ortaya çıkıp parlaması, kişinin amelleriyle mümkündür. Kur'an'ın çokça okunması, kalbin kötülükten arındırılmaya çalışılması gibi davranışlar, imanın otağı olan kalpte iman nurunun bariz bir şekilde ortaya çıkmasını sağlar.⁶⁰ Gazzâlî'nin bu değerlendirmelerinden amellerin çeşitlenmesi ile imanın otağı hükmündeki kalpte de iman nurunun daha çok parlamaya başlayacağı anlaşılmaktadır.

Gazzâlî, "İman, dil ile söylemek, kalbi ile tasdik ve azalarla gereğini yapmaktır."⁶¹ Diyerek ameli de imana dâhil eder. Gazzâlî burada her ne kadar ameli imana dâhil ediyorsa da onun tercih ettiği görüş, ameli imandan ayrı bir şekilde değerlendirmek gerektiği yönündedir. Bir başka deyişle iman sadece duygu, irade, eylemden oluşmadığı bunlar dışında başka bir şeyden de müteşekkildir. Şüphesiz iman, onların tümünün toplam halidir. Bunlardan herhangi birinin noksan olması halinde, iman ilişkisinin mükemmel bir şekilde kurulmadığı, imanın şartlarını tam olarak taşıyabilen bir iman olmadığı anlamına gelir.⁶² Burada Gazzâlî'nin ameli imana dâhil etmek gibi bir düşüncesinin olmadığını, yukarıdaki ifadeyi ise amelin önemini vurgulamak üzere söylediği kanaatindeyiz.

Gazzâlî'ye göre imanın zayıflaması ihtimal dâhilinde olduğu gibi amellerle de güçlenebilir. Nasıl ki, su ağacın beslenip büyümesini sağlıyorsa, ibadetler de kalbe atılan düğümlerin sağlam olmasına vesile olur. Ameller gönülden gelip tekrar gönle dönerek kuvvetlenmesine yardımcı olurlar. Böylelikle kişide zâhir ve bâtin dengesi de kurulmuş olur. Gazzâlî, imanın bedenî amellerle kuvvetlendireceğini de savunmaktadır. Nasıl ki toprağa tohum attığımız zaman, tohumun gelişmesi için sulama ve çapaya ihtiyaç varsa

55) Uludağ, "Amel", C. 3, s. 14.

46) Gazzâlî, *Mizanü'l-Amel*, s. 38.

57) Bilgiz, Musa, "Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 2003, S. 20, s. 137-138.

58) Gazzâlî, *İman Kitabı*, s. 68.

59) Gazzâlî, *Faysalü'l-Tefrika*, s. 66.

60) Gazzâlî, *İman Kitabı*, s. 57.

61) Gazzâlî, *Eyyühel-Veled*, Çev. Hamidullah Ünal, İstanbul 2018, s. 54.

62) Özcan, *Epistemolojik Açından İman*, s. 22.

tıpkı bunun gibi kalpteki inancın da ortaya çıkması için gelişmesine ihtiyaç vardır. Bu da ameller ile mümkün olmaktadır. Gazzâlî iman konusunda amele, kemiyet bakımından olmasa da keyfiyet açısından kıymet vermektedir.⁶³ Yüreğimizdeki iman nurunun inkişafı amellere bağlanmıştır. Ameller imanımızı güçlendirebilecek bir fonksiyona sahiptir.

Amel, imanı hem olgunlaştırma hem de tamamlama özelliğine sahip olmasının yanında, imanın semeresidir. Sadece iman kurtuluş ifade etse bile, derece bakımından yükselmeyi ifade etmez. Müslümanın yüksek dereceleri elde etmesi ancak iman ve amel birlikteliği sonucunda mümkündür. “*İnanan ve sâlih amelleri işleyenleri, altlarından nehirler akan cennetlerle müjdele*”⁶⁴ âyetiyle de, yalnızca müjde, iman sahiplerine değil, aynı zamanda amellere de bağlanmıştır. Âyet ameli imana atfetmiştir. Amel imana dâhil edilmiş olsaydı, atf yoluyla zikredilmesi bir tarafa, onun zikredilmesi yalnızca bir tekrardan ibaret kalırdı.⁶⁵ İnsanın, kâmil imanı elde edip yüksek makamlara ulaşmasının, ancak iman-amel birlikteliğini sağlamış olanlara has bir durum olduğu vurgulanmıştır.

Amel, imanı olgunlaştırma özelliğine sahip olmasının yanında aynı zamanda imanın semeresi hükmündedir. Zira amelsiz iman, kişinin nefsini temizlemeye yetmeyeceği gibi, vaat edilen nimetleri kazanmaya da yeterli olmayacaktır. Toprağa atılan tohumun gelişimi için nasıl ki bakıma ve suya ihtiyacı varsa, kalpteki imanında inkişaf etmesi için amellere ihtiyacı vardır. Bu da ibadetler sayesinde mümkün olmaktadır. Ahiret için olan nimetleri insan boş oturarak elde edemez. Bunun misali Allah’a tevekkül ederek, kendisine gönderilecek rızkı beklese ve bunun için çaba sarf etmese, bu kişi bir süre sonra açlıktan ölüür. İman ve amel meselesinde Gazzâlî orta bir yol takip etmiş ve onun bu görüş ve düşünceleri kendisinden sonra pek çok kişi tarafından kabul görmüştür.

5. Amellerde Niyet

Niyet kavramı “n-v-y” kökünden türemiş olan bir kelimedir. Sözlükte genel anlamda bir şeye kastetmek veya bir şeyin çekirdeği olmak üzere iki manaya sahiptir. İlkine göre niyet kelimesi yönelmek, azmetmek, çok istemek, kararlılık göstermek ve gidilen yön anlamına gelmektedir. İkincisinde ise hurmanın veya kuru üzümün çekirdeği anlamı kastedilmektedir.⁶⁶ Sözlük anlamı esas alınarak yapılan farklı tanımlamalar vardır. Buna göre niyetin “kalbin hemen veya sonucu itibariyle maksada uygun bulunduğu, yani bir yarar sağlayacağına yahut bir zararı savacağına hükmettiği file yönelmesi” şeklinde yaygın bir tanımı bulunmaktadır. Bir diğer tanımı ise şöyledir: Allah’ın rızasını elde etme arzusuyla ve O’nun hükmüne tabii olmak üzere fiile yönelen iradedir.⁶⁷ Niyetle amel arasında ruh-be-

63) Arpağuş, Hatice Kelpetin, “*İman Bağlamında Kelâm’da Taklid ve Mukallid, (Gazzâlî Örneği)*”, *Kelâm Araştırmaları*, 2005, C. 3, S. 1, s. 126-127.

64) 2/*Bakara*/ 25.

65) Dalkıran, Sayın, *İbn-i Kemâle Göre Ehl-i Sünnet Düşüncesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 2018, s. 118.

66) İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, C. 2, s. 4062.

67) İbrahim Kâfi Dönmez, “*Niyet*”, *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, C. 33, s. 169-170.

den gibi bir ilişkinin mevcudiyeti söz konusudur. Bu açıdan, niyet aynı zamanda kulluğun sırrı, amellerin özü, ruhu ve direği olarak görülmektedir.⁶⁸

Gazzâlî niyeti, kalpte oluşan ve onu bir şeye yönlendiren bir eğilim olarak görür. Kalpte meyil meydana gelmezse, yalnızca kalbe gelen ve dil ucuyla söylenen niyet, kişinin karnı tok iken, aç olmaya, ya da bir kimseyle alakası yok iken onu sevmeye niyet ettim demesi gibidir.⁶⁹ Gazzâlî'ye göre niyet, bütün amellerin ruhudur. Ve amellerin hükümleri niyete bağlıdır. Allah niyete bakar ve ona göre muamele eder.⁷⁰ Niyet amellerin direği hükmündedir. Amelin, geçerli olması için niyetin hâlis olması gerekir.⁷¹ Allah kişilerin mallarına, şekillerine bakmaz, kalplerine bakar. Kalplere nazar etmesinin nedeni, kalbin niyetin otağı olması hasebiyledir. Gazzâlî, niyetin “yüreğin hemen veya istikbalde yarar sağlayacağına inandığı şeye yönelmesi” manasına geldiğini, “gaflet içerisinde de yapılan niyetten az ya da çok, hiçbir şekilde hayır yoktur” sözleriyle de, yalnızca kavli bir şekilde ifade edilmesi ile niyetin bu yönelmesinin meydana gelmeyeceği düşüncesindedir.⁷² Dünyadaki fiillerin ve gerçekleştirilen bütün işlerin niyetleri sadece Allah için olmalı ya da Allaha yaklaştıran ameller için bir destek görevi görmelidir.⁷³ Böylelikle ruh ve beden arasındaki kulluk sınırının inkişaf etmesi sağlam bir niyete bağlanmıştır.

Gazzâlî'ye göre kişinin amellerine değer katan şey niyettir ve niyetsiz amelin hiçbir faydası yoktur. İçerisinde ihlâs barındırmayan niyet ise riyadır. İhlâs olmaksızın amel toz olup gidecek, kişiye zerre kadar faydası olmayacaktır. “Onların yaptığı her işi ele almış ve onu savrulup giden toz toprak haline getirmiş olacağız.”⁷⁴ âyeti, hâlis bir niyet olmadıkça yapılan amelin heba olacağını haber vermektedir. Niyet bir direk ise ihlâs da o direk üzerine bina edilen yapıdır. Allah şekle değil, insanların kalbine bakar.⁷⁵ Allah'ın kalbe nazar etmesinin nedeni bütün düşüncelerin önce kalp evinde mayalanması ve düşünceleri eyleme dönüştüren yer olmasından dolayıdır.

Gazzâlî amelleri, niyete göre taat, günah ve mübah olarak üçe ayırmaktadır:

1. Günahlar (mâsiyet): Bunlar yasaklanmış davranışlardır. Bu fiillerin hükmü niyetle değişikliğe uğramaz. Haram olan bir mal ile mescit, okul, hayrat ve benzeri hayırlı yerlere harcamada bulunmak bu konunun en güzel örneğini teşkil eder. Bu tür amellerde niyet sahîh olsa da, iyi niyet günahı günah olmaktan çıkarmaz.

68) Dönmez, “Niyet”, C. 33, s. 170.

69) Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 615.

70) Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 607.

71) Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 658.

72) Gazzâlî, *İhyâ*, C.4, s. 661-663.

73) Gazzâlî, *Mizanü'l-Amel*, s. 323

74) 25/*Furkân*/23.

75) Gazzâlî, *Mizanü'l-Ahlak*, Çev. Ahmet Arslan Türkoğlu, İstanbul 1974, s. 257-258.

2. İbadetler (Taat): Yapılması kesin bir şekilde emir veya tavsiye edilmiş fiillerdir. Bu tür amellerin hem geçerli olmaları hem de faziletlerinin artması bakımından niyetlerle sıkı bir bağlantısı vardır. Taatin geçerli olmasından murâd edilen, o amelin sadece Allah için yapılmış olmasıdır. Fakat riya niyetiyle yapılırsa kişiye sevap kazandırmaz.

3. Mübahlar: İşlendiği zaman sevabı ve cezası olmayan, serbest bırakılmış fiillerdir. Kötü niyetle işlendiğinde günaha dönüşür ve ceza gerektirir. İyi niyetle yapılırsa da sevap kazandıran amellerdir. Kendisine iyi niyet galip olmuş kimse için, bu amellerin bütünü ibadet hükmünü alır.⁷⁶

Gazzâlî, niyet ile amel arasındaki ilişkiyi “Mü’minin niyeti amelinden hayırlıdır.”⁷⁷ Hadisi ile izah eder. Bazıları, niyetin amelden hayırlı olduğunu söylerken amelin aşikâr ve niyetin gizli olmasını, gizli yapılan amelin ise açık bir şekilde yapılan amelden üstün olduğunu dile getirmişlerdir. Gazzâlî, bu düşüncenin doğru olduğunu fakat asıl maksadın bu olmadığını belirtmektedir. Bazıları niyetin amelin sonuna kadar devam etmesini ve amellerin devam etmemesini tercih ettiklerini söylemişlerse de bu zayıftır. Zira “az amel, fazla olan amelden hayırlıdır” sonucuna götüreceği için yanlıştır. Nitekim niyet olmadan ve gaffet içinde yapılan amellerde az veya çok, hiçbir şekilde hayır yoktur. Hadisin anlatmak istediği ise, asıl hayırdaki ortaklardır. Yani hem niyet hem de amelde hayır olması gerekmektedir.⁷⁸ Niyet amelden daha çok amacı etkilediğinden daha çok hayırlı olmak durumundadır. Böylece niyet ve amel de kişi ihtiyar sahibi olmaktadır.⁷⁹ Amelin en başında niyet önem arz eder. Çünkü amel niyete göre şekillenip kıymet kazanır.

Gazzâlî’ye göre niyetin merkezi kalptir. Nitekim kalp bütün azaların merkezi durumundadır. Vücuttaki herhangi bir organ hastalandığı zaman kalp de bundan etkilenir. Zira kalp ve diğer organlar arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu nedenle kalp öncü, azalar onun takipçisidir. Kalbin ameli azaların amelinden hayırlıdır. İbadetlerden amaç, kalbin hal ve ahvalini değiştirmek ve amellerin kalbin üzerindeki etkisini anlamaktır.⁸⁰ Aslında kalbe hangi düşünce tohumu atılırsa o amel şeklinde sümbül verir. Amel kalpte oluşmuş düşüncenin zâhire dökülmüş halidir.

Gazzâlî’nin yukarıdaki değerlendirmelerinden yola çıkarak şunları söyleyebiliriz: Niyet ne kadar arı ve duru bir şekilde kalp otağında mayalanırsa, ameller Allah katında o nispette kıymet kazanır. Zira her ibadet, niyet ve amelden müteşekkildir. Niyet kalbin ameli olması hasebiyle bütün ibadetlerin ruhu hükmündedir. Şüphesiz ibadetlerin hükmü de niyete bağlıdır. Amellerin Allah katında geçerlilik kazanması ancak hâlis bir niyet sonucu ortaya çıkmaktadır.

76) Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 613-615.

77) Beyhakî, *Şuabü’l-İman*, thk. Muhtar Ahmed Nedvi-Abdülalî Abdülhamid Hamid, Riyad, 2003, C. 9, s. 175; Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, Kahire, 1351-1932, C. 2, s. 324.

78) Gazzâlî, *İhyâ*, C.4, s. 660-661.

79) Gündüz, Muhammed Muhdi, “Gazzâlî’ye Göre Niyet Eğitiminin Mahiyeti”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şırnak, 2019, C. 10, S. 22, s. 146.

80) Gazzâlî, *Mizanü’l-Ahlak*, s. 261.

6. Amellerde İhlâs

İhlâs kelimesi “h-l-s” kökünden türetilmiş bir kelimedir.⁸¹ Sözlükte arınmak, ayrışmak, kurtulmak ve ayrılmak anlamlarına gelmektedir.⁸² Bir şeyi, içine karışmış ve değerini düşürmüş olan başka şeylerden temizleyip arındırmak, saflaştırmak anlamına da gelir. Terim olarak amel ve iyilikleri gösterişten ve çıkar kaygılarından arındırıp yalnızca Allah için yapmak demektir.⁸³ İhlâs yaptığı her şeyi Allah için yapmak, halkın övmelerine bakıp şımarmamak, insanların yermelerine de aldırmmamaktır.⁸⁴ Niyet, amellerde önemlidir ve sevkedici iradede ibaret olup burada ihlas şarttır. Niyetin ihlâslı olmasının manası da sevkedici iradenin riya şaibesinden arınmış olmasıdır.⁸⁵ Kısaca insanların kalbinde yer etmeye çalışmamaktır. İnsanların yermesinin veya övmesinin kendisinde bir etki meydana getirmeyip, iki eylemin de onun açısından eşit olmasıdır.

Gazzâlî’ye göre ihlâs, ameli meydana getiren sebebin yani niyetin yalnızca bir tane olduğu davranıştır. Sebep iki olursa, ameller ihlâslı olmaktan çıkıp karışık hale gelir. Mesela, bir kimse orucunu Allah için tutar, fakat bir yandan da perhizi amaçlarsa, bir amelde iki sebep olduğu için ihlâsa riya karıştırmış olur. Bu tür düşüncelerin az veya çok olması ihlâsı yok eder.⁸⁶ Bu durumda niyetin sadece ve sadece Allah’ın rızasını kazanmayı hedeflemesi icap eder. Bunun dışındaki düşünce ve eylemler kabul görmeyecektir.

Gazzâlî ihlâsı, ihlasın zıttı olan şirke bağlantılı olarak anlatmakta ve ihlâsı iki bölümde mütalaa etmektedir. Şirkin gizlisi ve açığı bulunduğu gibi, ihlâsın da gizlisi ve açığı bulunmaktadır. İhlâsın birinci derecesi tevhitte olan ihlâstır ki Allah’a ortak koşmamaktır. İhlâsın ikinci derecesi ise, niyetin de yalnızca Allah’ın rızasını esas almasıdır. Bu da riya bulaşmamış bir ameli ifade eder.⁸⁷ Amellerin gıdası niyettir. Allah, “*Kim zerre ağırlığında bir hayır yapıyor idiyse onun karşılığını görecektir, kim de zerre miktarı şer işlemişse onun karşılığını görecektir.*”⁸⁸ âyetiyle amellerin iyi veya kötü, az veya çok zayı olmayacağını, kaybolmayacağını açıklamıştır. Bu nedenle niyetin özü de ihlâslı yapılan ameldir.⁸⁹ Allah insanlardan yalnızca ibadetlerini ihlâs ile yerine getirenlerin amellerini kabul edecektir. “*İçlerinde ihlâsa erdirilmiş mü’min kulların müstesna.*”⁹⁰ âyetinde Allah, şeytanın hileleriyle ihlâslı kişileri asla kandıramayacağını söylemektedir.

81) İsfahanî, *el-Müfredât*, s. 161.

82) İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, C.1, s. 1142-1143.

83) Süleyman Ateş, “İhlâs”, *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, C. 21, s. 535-536.

84) Gazzâlî, *Eyyühe’l-Veled*, s. 80-81.

85) Çamdibi, Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, Çamlıca Yay., İstanbul, 2014, s. 260.

86) Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 619-620.

87) Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 680-681.

88) 99/Zülzâl/7-8.

89) Gazzâlî, *Mizanü’l-Ahlak*, s. 269-270.

Gazzâlî hadis olarak rivayet edilen “Âlimler dışında tüm insanlar helak oldu, amel eden âlimler hariç, âlimlerin hepsi helak oldu, ihlâsla amel edenler hariç, ihlâs sahipleri de büyük bir tehlike ile karşı karşıydırlar.”⁹¹ Sözüne dayanarak ihlâssız yapılan her şeyin boş olduğunu ifade etmektedir.⁹² Bunun için bir saatlik ihlâs, bâki saadeti elde etmeye vesile olur. Zira “ilim tohum, ekimi amel ve suyu da ihlâstır.”⁹³ Böylece Allah ibadetlerin çokluğuna değil, az da olsa ihlâs ile yapılıp yapılmadığına bakmaktadır.

“*Size hayvanın karnında, besin artıklarıyla kan arasında oluşan, içenlere lezzet veren saf süt içiriyoruz.*”⁹⁴ âyetine göre sütün saf bir halde olması, kan ve pislik gibi hayvandan çıkan herhangi bir şeyin ona karışmamış, temiz sütü ve berraklığı ifade eder. Bu anlam dinde ihlâs kavramı ile eşanlamlıdır. “*Bilinmeli ki hâlis dindarlık yalnız Allah için olanıdır.*”⁹⁵ âyetinde hâlis amelin nefis adına içinde bir şey barındırmayan sadece ve sadece Allah için olan amel olduğuna dikkat çekilir. Katksız ameli, bütün gayelerden ve insani sıfatlardan arındırmak, tıpkı sütü necaset ve kan içinden saf haliyle çıkarmak gibidir. Bütün iş ve eylemler kalbin sıfatını alır. Gönül hangi tarafa meylererse amel de o tarafa yönelir. Bu nedenle Gazzâlî, ihlâsın anlaşılması güç olduğu gibi, onunla amel etmenin daha da güç olduğunu, ortaklık bulunan her amelin ihlâssız, ihlâsı olmayan amelin de kabul görmeyeceğini ifade etmiştir.⁹⁶ Samimi bir şekilde yerine getirilen az amel, samimiyetten yoksun olan çok ibadetten daha kıymetlidir.⁹⁷ Gerçekte amel beden ise, ihlâs beden de bulunan can misalidir. Amel bir kanat ise ihlâs da onun diğer kanadı mesabesindedir. Ne beden olmadan fonksiyonunu icra edebilir. Ne de tek kanatla hedefe ulaşılabilir.⁹⁸ Böylece görülmektedir ki, ihlâsın amelde çok büyük etkisi bulunmaktadır.

Gazzâlî’ye göre ihlâs, yapılan bütün ibadet ve amellerin sadece Allah için yapılması ve kendi nefsi adına her hangi bir şey barındırmaması anlamına gelir. Yani ameli bütün amaç ve insani sıfatlardan arındırmaktır. Tıpkı sütü necaset ve kan içinden saf haliyle çıkarması gibidir. Sütün saf bir halde çıkması ve hayvandan olan kan veya pislik gibi herhangi bir şeyin karışmamış olması temizliği ve berraklığı ifade eder.

90) 38/Sâd/82-83.

91) Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, C. 2, s. 312.

92) Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 607.

93) Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 618.

94) 16/Nahl/66.

95) 39/Zümer/3.

96) Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 620- 621.

97) Özdemir, Ahmet, “*Kur’an’da İhlâs*”, *Gazi Osmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Tokat, 2015, C. 3, S. 2, s. 161.

98) Ekin, Yunus, “*İhlâs Kavramının Semantik Analizi*”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2002, C. 3, S. 9, s. 155-156.

7. İman-Amel Arasındaki İlişki

İman-Amel arasındaki ilişki, kelâmcılar arasında en fazla durulan ve derin tartışmaların yaşandığı bir meseledir. Hakikate bu tartışmalar, imanın kuşattığı alanın ne kadar geniş olduğunu anlamaya yönelik zihni bir çabanın ürünüdür.⁹⁹ İman, daha çok kalpteki bir olguyu, amel ise dıştaki bir olguyu ifade eder. Amel insanın görünür davranışları olduğuna göre, iman ve amel arasında oldukça sıkı bir ilişki olması kaçınılmazdır. Bununla beraber hicri birinci asrın ikinci yarısından itibaren iman-amel arasındaki ilişki bağlamında Müslümanlar arasındaki ilk görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰ Konunun önemine binaen Gazzâlî'nin görüşlerine temas etmeden önce iman-amel münasebetleri ile alakalı İslâm mezhepleri ve bir kısım temsilcilerinin çok kısa olarak görüşlerine değinelim.

Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî (ö. 333/944), ameli imandan bir cüz olarak kabul etmemiştir. Bu nedenle büyük günah işlemenin, kişiyi iman dairesinden çıkarmaya çağını söylemiştir.¹⁰¹ Onun bu yaklaşımı kendisinden sonra gelen Mâtürîdî bilginleri de doğrudan etkilediğinden iman-amel ayrımı Mâtürîdîliğin olgunluk dönemlerindeki temel ilkelerden biri olmuştur.¹⁰² Eş'arî de Mâtürîdî gibi amelleri imandan bir cüz olarak görmemiş, imanı kalbin tasdiki ve dille ifadesi olarak açıklamıştır.¹⁰³ Hâricîler başta olmak üzere Mu'tezile, Zeydiyye ve Ashâbu'l-hadisın büyük bir kısmı ameli, imanın bir parçası olarak kabul etmişlerdir. Hâricîlere göre, iman ve amelden oluşan dini yükümlülükleri yerine getirmeyen ve yasaklardan kendini muhafaza etmeyen kimse kâfirdir ve amellerin ihmalinden dolayı kişinin iman dairesinden çıkacağı görüşünü benimsemişlerdir.¹⁰⁴

Mu'tezile, amelin imandan bir cüz ve rükün olduğunu belirtmektedir. İman-amel bağlamında ele alınan görüşlerinin temeli, onların "el-menzile beyne'l-menziyleteyn" anlayışına dayanmaktadır. Mu'tezile'nin bu görüşüne göre büyük günah irtikâp eden kişi küfrü gerekli kılan bir inkârda bulunmadığı için kâfir olmadığı gibi iman dairesinde de kalmayacaktır.¹⁰⁵ Buna karşılık Mürcie ve Ehl-i Sünnet kelâmcılarına göre iman ve amel bu ikisi ayrı ayrı şeylerdir. Bu görüşe göre Mürcie'nin ameli imandan bir cüz olarak görmemesi, kalbin tasdikine veya dilin ikrarına hususi bir önem vermesi farklı mezhep ve görüşlere karşı hoşgörülü bir tavır takınmasına vesile olmuştur. Bütün Müslümanlar imanları sebebiyle Allah'ın veli kullarıdır ve imanlarında müsavidirler.¹⁰⁶

99) Dalkıran, Sayın, *Hâricilerden Günümüze Ötekileştirme ve Şiddet*, Osman Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 2019, s. 26.

100) Esen, *İman Kavramı Üzerine*, s. 89.

101) Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, Çev. Sıbğatullah Kaya, İstanbul 2016, s. 211.

102) Türkmen, Hamza, "Şemsuddîn es-Semerkandî'de İman-Amel İlişkisi", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Aksaray, 2017, C. 4, S. 7, s. 34.

103) Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, C. 11, s. 452.

104) Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, C. 16, s. 173.

105) İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, C. 31, s. 396.

106) Sönmez Kutlu, "Mürcie", *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, C. 32, s. 44.

Ehl-i Sünnet âlimlerine göre, amel, iman dışında olan bir şeydir. Yani ondan bir cüz olmadığı gibi imanın aslından bir rükün de değildir. “*İman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapanlara, kendileri için zemininden ırmaklar akan cennetler bulunduğu müjdesini ver.*”¹⁰⁷ Ehl-i Sünnet’e göre bu âyet, “amilû” kelimesinin “âmenû” kelimesine vav ile atfedilmesi imanın amelden olmadığına göstergesidir. Zira atfedilenle kendisine atfedilen arasında bir başkalık bulunmalıdır.¹⁰⁸ “*İman eden kullarıma söyle, namazlarını dosdoğru kılsınlar.*”¹⁰⁹ âyetinde de durum aynıdır. Allah insanlara namaz ibadetini emretmeden önce, onları Müslüman olarak adlandırmış namaz ile imanı birbirinden ayırmıştır.

“*İman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapanlara rableri, inanmaları sebebiyle yol gösterir; nimetlerle dolu cennetlerde onların buldukları yerin altından ırmaklar akar.*”¹¹⁰; “*Ey iman edenler Allah’a karşı gelmekten sakınmanız için oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de farz kılındı.*”¹¹¹ âyetin de iman ve amelin birbirinden farklı olduğunu işaret edilmiştir. Söylemin eyleme dönüşmediği iman ölü ya da zayıftır. Buradan hareketle imanın bir aksiyon, hareket ve eylem olduğunu görmekteyiz.¹¹² Yani iman fonksiyonunu icra edeceği kalbi bulduğu zaman mutlak surette dışa yansıyacak ve kendi mevcudiyetini izhar edecektir.

Gazzâlî bazı kişilerin; imanı, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve organlarla amelden ibaretir, dediğini nakletmiştir. Ona göre amelî imandan saymak hata değildir, zira amel imanı tamamlamaktadır. Şu kadarı var ki, baş ve el insana ait organlardır. Başsız kişi olmayıp elsiz kişi olabileceği ve yine tekbirler tesbihler namazdan olup ama namaz bunlarsız bâtil olamayacağı gibi, iman da tasdiksiz iman olmaz, ama amelsiz olabilir. Zira imanda tasdik, insanda baş hükmündedir. Ama imanda amel ise insandaki diğer organlar gibidir.¹¹³ Gazzâlî’ye göre, amel imanın ne cüzü ne de rüknüdür. Belki amel, imanın kendisiyle artacağı ayrı bir varlıktır. Yani iman ile mevcut ve artma-eksilme ayrı birer varlıklardır. Bir kimse başı ile ziyadeleşti denilemez. Zira onunla insan olur, fakat sakalı ile aldığı besinle ziyadeleşti denebilir. Zaten bunlar olmadan da yine insandır. Bütün bunlardan imanın amelden ayrı bir varlık olduğu ancak amel ile ziyadeleşeceğini ve noksanlaşacağını açıkça dile getirmektedir. Yani iman mürekkep değil, basit bir varlıktır.¹¹⁴ Gazzâlî burada imanın kalpte kuvvetlenmesinde veya zayıflamasında amel faktörünün etkili olduğunu vurgulamaktadır.

107) 2/Bakara/25.

108) Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı Ekber Aliyyül-Kârî Şerhi*, Çev. Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul 1992, s. 165.

109) 14/İbrahim/31.

110) 10/Yunus/9.

111) 2/Bakara/183-184.

112) Akın, Murat, “Değerler Eğitimi Açısından İman-Amel-i Salih İlişkisi”, Zonguldak, 2018, No: 29, s. 242.

113) Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 313.

114) Gazzâlî, *İhyâ*, C.1, s. 314.

Gazzâlî, iman bakımından amelin öneminin ne olduğu üzerinde durmaktadır. Gazzâlî'ye göre nefsin, taklidi imana karşı duyduğu huzur ve güvenin güçlü kılınması bu inancın, kişinin nefsin de daha da kök salıp yerleşmesinde, dini vecibelere uyup ve bunları yerine getirmesinin büyük bir faydası vardır. İnsan, ameline devamlı olması sonucunda kendi inancına bir yakınlık hisseder. Bu nedenle inancımız doğrultusunda amellerde devamlı olmamız istenmiş ki, tıpkı bir ağacı besleyen güneş, su unsurları gibi, bizim imanımızı amellerle besleyip büyütmemiz istenmiştir. Nasıl ki bir bitkiye verilmesi gereken gıda unsurları verilmediği zaman o bitki kısa sürede kuruyup ölmektedir. İşte tıpkı bunun gibi iman da amellerle sürekli bir şekilde beslenmezse imanın kaybedilmesi mukadderdir.¹¹⁵ Dolayısıyla imanı besleyen ameldir. Tıpkı bir bitki gibi iman, amel ile beslemeze bir süre sonra yok olması kaçınılmazdır. Bu husus günümüzde fanus örneği ile de açıklanmaktadır. Şöyle ki: İman alev, ameller ise onu koruyan bir fanusa benzetilir. Yerine getirilen her iyi amel, fanusun içindeki alevi sönmekten koruyup, devam etmesine olanak sağladığı gibi imanı kuvvetlendirmekte, kötü ameller ise onu rüzgârın esintisi karşısında korumasız bırakmaktadır. O zaman iman yolunda her amelin, imanın güçlenmesin de bir etkisi vardır.¹¹⁶ Fakat bu etki her nefiste farklı şekilde tezahür etmektedir.

Gazzâlî'ye göre, imanın ve saadetin zevkine ulaşmak, ancak o imanın meyvesi hükmünde olan ibadetlerle mümkün olur. Gazzâlî ibadetleri yapmakla alınan lezzetin hiçbir şeyde olmadığını, bunu da ancak tadanların bilebileceğini ifade etmiştir.¹¹⁷ Normal şartlarda kişi inandığı şeyleri yapar. Yapamadığı takdir de ruhi bir bunalıma girer ve iç dünyasında çelişki yaşar. Bu durum onu rahatsız eder. Bununla birlikte uygulanan her amel kişinin inancını güçlendirir.

İslâm düşünce tarihinde konuşulan konulardan biri de imanın artıp eksilmesi meselesidir. İman artar mı eksilir mi? Bu konuda da fikir yürüten Gazzâlî'ye göre imanda artma ve eksilme, amellerin kalbe etkisi bakımındandır. Huzur içerisinde yapılan ibadet ve ameller kişiyi şüpheye düşürmeye çalışanlara karşı imanı güçlendiren bir unsurdur. Azalarla yapılan ameller, kalpten gelip daha sonra tekrar kalbe dönerek kalbi güçlendirir.¹¹⁸ Nitekim ibadetlerin, imanın güçlenmesinde kalp üzerinde büyük bir etkisi vardır.

Sonuç olarak, amelin imandan bir cüz sayılıp sayılmaması meselesinde Mu'tezile ve Hâricîler ameli imana dâhil ederek, ameli olmayanın imanının olmadığını söylerken, bu görüşe karşı Ehl-i sünnet âlimleri ameli imana dâhil etmemişlerdir. Gazzâlî de bu meselede Ehl-i sünnet âlimlerinden ayrı bir düşünce ifade etmemiş, iman amel ayrımına gitmiş fakat bu ikisi arasında da çok sıkı bir ilişki kurmuş ve amelin kulun imanını arttırıcı rol oynadığını ifade etmiştir ve kulun imanının kemâle ulaşabilmesini iman ve amel birlik-teliğine bağlamıştır.

115) Gazzâlî, *el-İktisat fi'l-İ'tikad*, s. 273-274.

116) Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 148.

117) Gazzâlî, *Mîzanü'l-Amel*, s. 351.

118) Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 315.

SONUÇ

İman, insanın ruh dünyasını inşa edip şekillendiren ve insanın hayatını anlamlandıran bir kavram olması hasebiyle her dönem de insanların yaşamlarının merkezinde yer almış, onların düşünce, fikir, ruh ve zihin dünyalarına yön vermiştir.

Gazzâlî'de iman tasdik ve ikrardan ibarettir. Bu tasdikte en ufak bir şüpheye yer verilmemiştir. Ayrıca tasdik güçlü aklî ve kalbî delillerle desteklenmiş olması gerekir. Aksine içerisine şüphe ve zannın girdiği, sırf taklide dayalı, istidlali olandan uzak bir tasdik İslam âlimleri tarafından kabul görmemiştir.

İmanın muhtelif mertebeleri bulunmakla beraber, şüphesiz iman kavramının en düşük derecesini taklidi iman oluşturur. Bu iman için istidlali bilgiye gerek yoktur. Bunun için bireyin salt imanı yeterli görülmüştür. Fakat istidlali bilgiye dayalı iman için bir takım deliller öngörülmüştür. Diğer bir açıdan zevk derecesinde yaşanan iman ise âriflerin imanı olmuştur. Bu iman ile ancak marifet seviyesine ulaşmak mümkündür. Bu derecedeki bir imana sahip insanlar kâl dili ile değil hâl diliyle bunu yaşamlarında içselleştirerek yaşarlar.

İnsan ruhunun her daim amele ihtiyaç duyması ruhun arınmasına vesile olmasından kaynaklıdır. Nitekim Ameller, kişide taklidi imana karşı hissettiği güven ve huzuru kuvvetlendirme rolüne sahiptir. Kişi amele devam ettiği sürece beslediği inançlara karşı bir yakınlık hisseder ve amele devam eden kimsenin şüphelere düşme ihtimali amel etmeyenlere oranla daha düşüktür. Böylelikle ameller aynı zaman da inancımızı koruyan bir zırh görevi görmektedir.

İman-amel arasındaki ilişki, nesne ve gölge arasındaki ilişkiye benzemektedir. İnançını imana dönüştürmemiş kişiler tıpkı meyve vermeyen ağaca benzerler. Amelin imandan ayrı bir parça olduğunu söyleyen Gazzâlî, amellerin imanı koruma ve kuvvetlendirmede büyük rol oynadığına işaret etmektedir. Gazzâlî'nin iman ve amel konusundaki görüşleri tamamen Ehl-i Sünnet düşüncesini yansıtmaktadır. Herhangi bir farklılık arz etmemekle birlikte, konuları ele alışı ve sunumu son derece etkilidir. Bundan dolayıdır ki, Gazzâlî'nin düşünceleri günümüzde bile hala etkisini devam ettirmektedir.

Kaynakça

- Arpaguş, Hatice Kelpetin. “İman Bağlamında Kelam’da Taklid ve Mukallid (Gazzâlî Örneği)”, *Kelâm Araştırmaları*, 2005, C.3. S.1, s.117-140.
- Ateş, Süleyman, “İhlâs”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 2000.
- Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, İstanbul: Rağbet, 2013.
- Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-ilbas amma İştihere Mine'l-Ehâdis ala Elsineti'n-Nas*, Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1351/1932.
- Akın, Murat. “Değerler Eğitimi Açısından İman-Amel-i Salih İlişkisi”, *Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları*, Zonguldak, 2018, s. 237-247.

- Baktır, Mehmet. “İmanın Temellendirilmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, C.6, S.2, s. 127-138.
- Burns, Geral L. “Gazzâlî’nin Tasavvufî Hermenötiği”, *Çev. Turan Koç, İslami Araştırmalar Dergisi*, 2000, C.3, S.4, s.420-428.
- Buhârî, Ebû Abdullah, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, Mütercim: Mehmed Sofuoğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987-1989.
- Beyhakî, *el-Câmiü Şuabü’l-İman*, thk. Muhtar Ahmed Nedvi-Abdulali Abdülhamid Hamid, Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1-14, 2003.
- Biçer, Ramazan. “İmanın Bilişsel Yapısının Ana Dinamikleri Ve Etkileri”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2004, C. 8, S. 18, s. 17-34.
- Bilgiz, Musa. “Kur’an’da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, S. 20, s. 129-158.
- Cürcânî, *Kitabü’l-Ta’rîfât*, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1983/1403.
- Çelebi, İlyas, “Mu’tezile”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 2006.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1989.
- Çağlayan, Harun. “Bilgi Kaynağı Olarak Akıl”, *Kelâm Araştırmaları*, 2011, C.9, S.1, s. 233-262.
- Çamdibi, Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, İstanbul: Çamlıca, 2014.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, “Niyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 2007.
- Dalkıran, Sayın, *İbn-i Kemâle Göre Ehl-i Sünnet Düşüncesi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018.
- Dalkıran, Sayın, *Hâricilerden Günümüze Ötekileştirme ve Şiddet*. İstanbul: Osman Araştırmaları Vakfı, 2019.
- Ebu Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, Çev. Sıbğatullah Kaya, İstanbul: Çelik, 2016.
- Erdinç, Ziya. “Sa’düddîn Teftâzânî’de Bilgi Teorisi”, *Usul İslami Araştırmaları*, Haziran 2014, S. 21, s. 7-38.
- Esen, Muammer. “İman Kavramı Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, C. 49, S. 1, s. 79-91.
- Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı Ekber Aliyyül-Kârî Şerhi*, Çev. Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul: Çağrı, 1992.
- Ekin, Yunus. “İhlâs Kavramının Semantik Analizi”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2002, C.3, S. 9, s. 147-160.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, “Hâricler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 1997.
- Gündüz, Muhammed Muhdi. “Gazzâlî’ye Göre Niyet Eğitiminin Mahiyeti”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, C. 10, S. 22, s. 134-162.

- Gazzâlî. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. Çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir, 2017.
- _____, *Eyyühe'l-Veled*. Çev. Hamidullah Ünal. İstanbul: Ravza, 2018.
- _____, *İman Kitabı*. Çev. Ayhan Ak. İstanbul: İlke, 2014.
- _____, *Mîzanü'l-Amel*. Çev. Remzi Barışık. Ankara: Kılıçaslan, 1970.
- _____, *Mișkatü'l-Envâr*. Çev. Süleyman Ateş, İstanbul: Bedir, 2015.
- _____, *Kimyâ-yı Saâdet*. Çev. Ali Arslan. İstanbul: Merve, 1992.
- _____, *Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeka*. Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh, 2013.
- _____, *el-Munkizü Mine'd-Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*. Çev. Salih Uçan. İstanbul: Kayıhan, 2014.
- _____, *el-İktisat fi'l-İtikad*. Çev. Hanifi Akın. İstanbul: Ahsen, 2005.
- _____, *İlcâmü'l-Avam an İlmi'l-Kelâm*. Çev. D. Sabit Ünlü. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1987.
- _____, *Mizanü'l-Ahlâk*. Çev. H. Ahmet Arslan Türkoğlu. İstanbul: Sağlam, 1974.
- _____, *Mükâşefetü'l Kulüb*. Çev. Yaman Arıkan İstanbul: Fatih, 1971.
- İbn Manzûr Cemâleddin Ebü'l-Fazl el-İfrîkî. *Lisânü'l-Arab*. thk. Yusuf Bikai. İbrahim Şemseddin. Nadal Ali. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 2005.
- İsfahânî Ebü'l-Kasım Abdullah b. Muhammed Râgıp. *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Halil İtani. Beyrut: Dârü'l-Mârife, 2010.
- Kutlu, Sönmez, “Mürchie”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 2006.
- Karaman, Hayrettin ve diğer. *Kur'an'ı Kerim Meâli*, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2016.
- Müslim Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*, Mütercim: Mehmet Sofuoğlu, İstanbul: İrfan, 1967-1970.
- Mâtürîdî Ebü Mansûr Muhammed, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Ankara: İsam, 2013.
- Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açından İman*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2016.
- Özdemir, Ahmet. “Kur'an'da İhlâs”, *Gazi Osmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, C.3, S.2, s. 153-166.
- Öğük, Emine. “İmanda Etkin Olan Temel Unsurlar: Akıl, Kalp ve Beden”, *Kelâm Araştırmaları*, 2014, C. 12, S.1, s. 169-184.
- Öğük, Emine. “İmanın Mahiyeti ve Tekâmül Evreleri”, *İslami İlimler Dergisi*, 2013, C. 8, S. 2, s. 31-55.
- Sinanoğlu, Mustafa, “İman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 2000.

- Sülün, Murat, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, İstanbul: Ensar, 2015.
- Türkmen, Hamza. “Şemsuddîn es-Semerkandî’de İman-Amel İlişkisi”, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2017, C.4, S.7, s. 21-39.
- Uludağ, Süleyman, “Amel”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 1991.
- Ünverdi, Mustafa. “Klasik İslam Geleneğinde Taklidi İmanın Değeri”, *Kelâm Araştırmaları*, 2012, C.10, S.1, s. 221-254.
- Vural, Mehmet, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara: Ankara Okulu, 2004.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Eş’ariyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 1995.